

Trähästar från Sold.

Knikåkall och lidulås

Samtal om gamla leksaker

Man har föreslagit att de stackars barnen i våra glesbygder, som saknar pedagogisk stimulans, skulle lyckliggöras med en lekbuss med lektant och pedagogiska (plast?)-leksaker. Jämlikhet — för att inte säga jämnstrukenhet — ska det vara! — Tanken går till min egen barndom i tidernas morgon, när det varken fanns köpta leksaker eller lektant, men fantasi. Det var den söndagen, när man hade så oherrens roligt, fast man blev utan middag, för den hade man glömt bort. — Söndagen var den enda dagen för lek, på vardagarna måste man hjälpa till och arbeta. Vi hade hittat på, min bror och jag, att man kunde bygga en gård, ja, en hel by av vitmossa och pinnar uppe i grusgropen i skogskanten. Stugorna liknade mest korsvirkeshus med torvtak. Byn lever än förklarad i minnet, fast det dröjde bara några dagar, innan fåren hade puttat omkull den.

Jag har frågat andra gamla människor om deras käraste leksaker, och de säger nästan alla: ”Grann-fjosen!” En stockholmsgrabb, som hade lyckan att få tillbringa somrarna på Soll, nämner också hässjorna: ”Jag hade hela gården full med små hässjor mellan fjosen,

med hässjedon som jag gjort själv och riktigt hö". — Den finaste gård jag sett hade barnen i Flena byggt, med stuga och kor och t. o. m. brunn med en riktig vindstång, och när man öppnade locket till brunnen fanns där också vatten, i en burk nedgrävd i marken. — Men vi låter *DeKå* berätta om fjosen han minns:

"Nu har det spårat ur alldeles ifråga om lekar. Nu ska dom lära barnen leka, å har de ingen ledare så kan de inte leka. Nej, förr kunde de leka, å de var ingen som lärde dem, utan de lärde varandra. Särskilt flickorna, de var tokiga i att leka, de gånger de fick så ledigt så de kunde. De gjorde "grannfjos" med "grann-tjyner" (kor av grankottar). De gjorde båsen å kättarna av takspån å pinnar, som man fick snickra åt dom. — Man hade jordgolv i lagårdarna på den tiden, å kvinnfolken fick slå ner pålar å göra bås bäst de kunde, för karlarna tittade inte ut i fjosen, förrän de var tvungna. Karlarna brydde sej inte om det som kom därifrån, förrän det kom på bordet. — Jag hade flera systrar, å på vår gård i Ryssa samlades byns flickor å lekte. Jag tog hela bördor med spån att göra fjos utav å fick bannor av far för att jag förstörde spånen för honom. Sen samlade jag kottar i skogen, å i dom borrade jag hål å satte i pinnar till fötter. Tallkottar skulle vara får, å dom skulle också ha fötter. — Det var fantastiskt hur flickorna kunde leka med dem. De gjorde fyrkantiga fjos med bås å krubbor å kättar. Små burkar å trasiga kaffekoppar fick vara vattubyttor. Hässjor hade de också, där de torkade gräs, men det gick ju inte åt så mycket! De "stillade" (utfordrade) korna, de tjudrade dem å tog in dem. Ingen behövde hjälpa dem att leka.

När de hade lekt ute så länge de ville, gick de in å "kastade sten". De använde fina, jämna stenar, som de plockat i ån. De la ut stenarna i kvadrat. De kastade upp en sten å tog en i handen, sen på samma sätt tog de två, tre å fyra. Så la de ut fyra i rad å tog "gramo". — Det skulle vara roligt, om nån skrev opp turerna, medan man kunde komma ihåg dom. När vi flyttade hem till Soll på hösten, hade Anna, syster min, med sej en hel påse med fina stenar från Ryssån.

Sen kom stenkulor å "pyramider", å så kom gummibollar. Min bror Anders laskade läderbollar som den värsta skomakare. De blev jämna å hårda å bra, å dom slog vi boll med".

Man kunde nog fortsätta hur länge som helst med att berätta om

hur barnen härmade de äldres arbetsliv och vilken uppfinningsförmåga de därvid lade i dagen. Men jag måste få tala om hur vi en gång när vi kom till Lövberg fick höra ett svagt dunkande från bäcken i bergslutningen som om "råndndi" varit där och hamrat. Vid närmare undersökning var det en liten "stångjärnshammare" med tillhörande plåtburk, som Hinders-pojkarna satt dit. Och långt dessförinnan hade Håll Albert haft sitt vattenhjul där förbundet med en skälla, som ringde när vattenhjulet fungerade — precis som gruvklockan i Falun! Även en liten såg hade han där, och med den kunde han såga av rätt grova pinnar.

Barn älskar saker, som de kan få att ljuda, även om decibellen förr inte var så hög som i våra dagar. Den första leksaken, skullran, kunde vara en träsked med sugvänligt skaft som dessutom var genombrutet, och därinne satt en tråkula och skullrade. Hur de kunde tälja en sådan? Ja, fråga inte mej, jag har bara sett den. — Så hade man "bambo" i taket. Vi har en sådan på Hembygdsgården, en metalltråd spänd i taket och vid den en rörlig slå, förbunden med ett snöre med handtag, som barnet kan rycka i och därmed åstadkomma en härlig "musik". — Man kunde också "bamba" på ett annat sätt. Tag ett fint snöre och linda mitten på snöret om eldtången eller spiskroken — om du har någon — och linda de båda ändarna om vardera pek-fingret. Stick fingrarna i öronen och låt den fritt hängande kroken slå mot spisen — och du har den härligaste kyrkklocka! — Enligt samma princip är "barntelefonen" som finns på Hembygdsgården och som troligen är gjord av den mångkunnige Duvler Per.

När våren kom, gjorde man sig pipor av sälg eller vide, och var man inte så skicklig att hantera kniven, kunde man åtminstone göra en "nu-nu". Det var bara att skära av en c:a 1 dm lång bit av vass och sedan försiktigt skära av en blotta av det yttre, hårda skalet, så att det inre, tunna membranet var kvar. Om man sedan blåste och tonade i den, kunde man få en ganska stark vacker ton, och var man flera kunde det bli en hel orkester. Med en "näverskreik" kunde man få en ännu högre ton. Det var en c:a 1 dm lång träbit med ett urtag. Där passade man in en remsa finaste näver och spände fast den med en annan träbit, så att en smal springa uppstod, där nävern kunde vibrera.

Ett annat instrument var "småsäck-rackan". Det var en c:a 1 1/2

”Läkor”, (*leksaker*).

Fr. v. ”Smäsäckrack”, pirre, fjällstickor, 2 st. lidulås, trollknutar, näverskrika, nu-nu, knikåkall.

dm lång mycket tunn träskiva, fastsatt med ett tunnt och mjukt snöre vid en käpp. Som namnet anger kunde man få den att låta som när en hund skäller, och med den kunde man under mörka höstkvällar skrämman de innevarande för spökhunden och även haren ur sitt gömsle i skogen. Det var väl så Smäsäck Mats hade gjort och därmed givit namn åt ”rackan”. — Men Skrader Ull han hade en riktig ”eråskrambel” (harskramla), en vridbar trärulle med åsar, som låg an mot ett spänt spån i en ställning. Den kunde föra ett förskräckligt oväsen. Men Skrader Ull kunde också ”stjyrp min munnim” berättar Flint Albert, som jagat tillsammans med honom, ”så då erån så lågkvär då, an skuld i ädd vilja sitt!” — Ja, sätten att föra olåt har alltid varit många, knatterharpan och väderkvarnen var andra exempel. ”Harpan” på Soll hade taggar i stråken, och man spelade mot en käpp. Den kunde också användas som harskramla.

Väderkvarnar utformades på olika sätt. Den vanligaste gjordes av trä med fyra blad utformade som vingar, och vid den fästes en ”knacka” el. ”skrapu” som knattrade. Den sattes upp på ett härberseller ladutak och kunde åtminstone till en tid skrämman bort fåglarna från körsbären. ”Skrojv-kvänni” var en ännu tunnare och finare

kvorn, gjord av lätt och fint trä och utformad som ett enkelt vattenhjul i miniatyr, den lodrätt stående "fotviskan". Man satte den innanför spiskåpens nederkant eller mellan ett par fogar i "skrojven", d. v. s. insidan av skorstenen i den öppna spisen. Av luftdraget vid den tidens kraftiga brasor kom den igång och började ljuda. — På majstången i "Korsgatu" i Gruddbo fanns en annan sort, gjord efter anvisning av 100-åringen Ryss Lars. Det var en ringformad vidja med ekrar och besatt med näverlurar som en luftturbin. — Barnen gjorde sig egna väderkvarnar. De tog en fyrkantig bit näver, gjorde diagonala inskärningar från hörnen och formade flikarna till lurar. Kvarnen sattes ytterst på en pinne, och ju fortare man sen kunde springa, dess bättre fart fick den.

Visste ni, att man gjort lergökar på Soll, innan man började göra sådana i Nittsjö? Det var de legendariska Duvler-pojkarna i Utanmyra, Per och Anders, som var ena riktiga mångfrestare men sedan försvann till Amerika. Till minne fick vänner och grannar varsin svavelsticka (strycksticka), och varje gång de strök eld på en sådan skulle de sända de bortfarna en tanke. Av deras gård finns bara en grop kvar — brännropen? — och där brändes både kakelugnar, bl. a. till Storlavasgårdens kammare, lerfat, fanns bl. a. i Svarvmaskgården ("Tro värt ä a fe då, Anna?") och lergucku. Bond Jons har berättat att en liten släkting till honom kältat på Per: "Bi,* bi, vill du dälå mi je duttu ä?" — Antingen var väl inte Byl så barnkär som man förmodade eller också var han på dåligt humör och utled på tjetet, så han svarade: "I ska djärå di je duttu så du ålder glämmer!" och gav pysen en örfil. Och det har man inte glömt heller, för det har blivit ett ordstäv på Soll. Per konstruerade också en egen cykel och gjorde sig ett par vingar av långkasungen. Med dem skulle han flyga från nocken på stalltaket men hamnade i humlegården. — "Ä ädd full gändji bra bar int i ädd glämma åv fluder!"

Barnens första och käraste leksaker var väl ändå dockan, "tusso" el. "luntaducko", och trähästen. Dockan var ofta synnerligen enkel, en mjuk trasa, som man stoppade upp ett huvud på och klädde i avlagda småbarnskläder. Även små köplappar var ju dyrbara på den tiden! Dockorna blev vanligen utnötta och bortkastade, och jag har inte lyckats spåra upp en enda. Då var trähästarna varaktigare. De

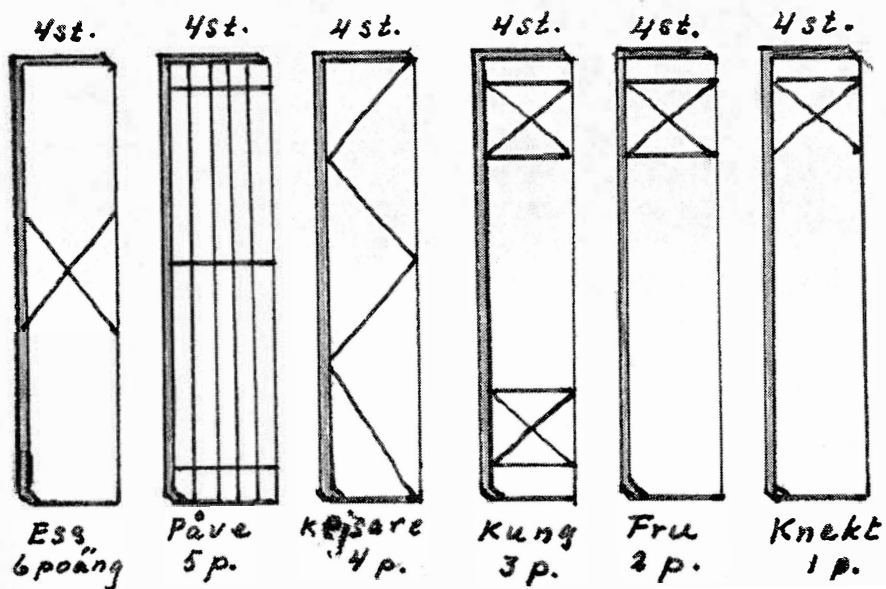
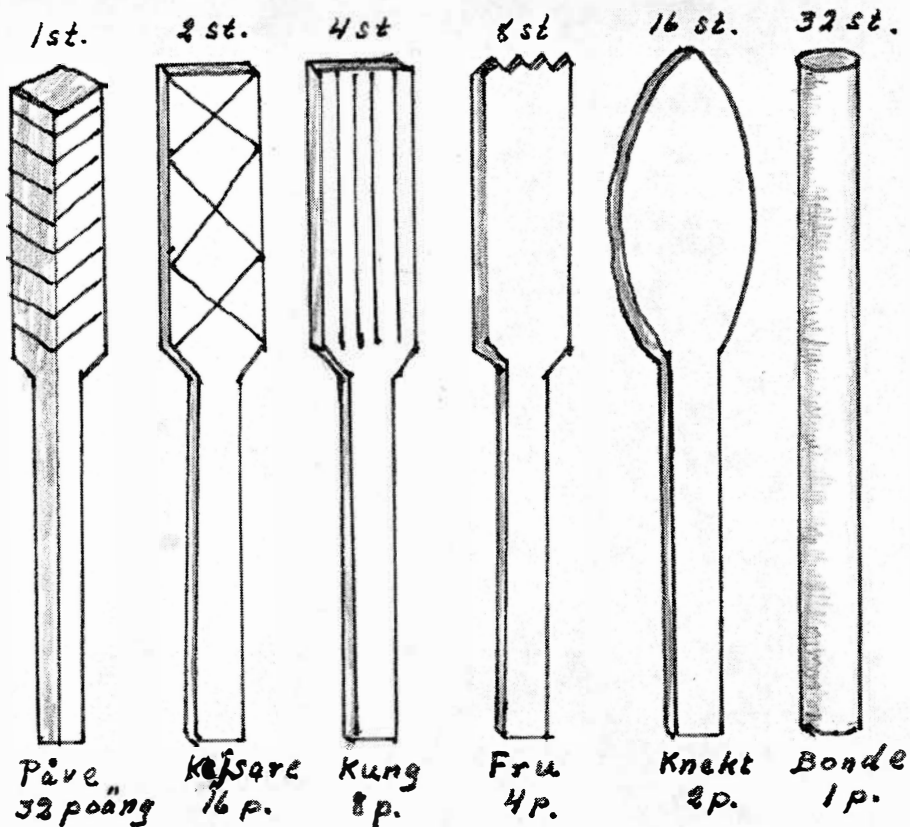
* Byl = morbror, farbror, vill du göra mej en gucku?

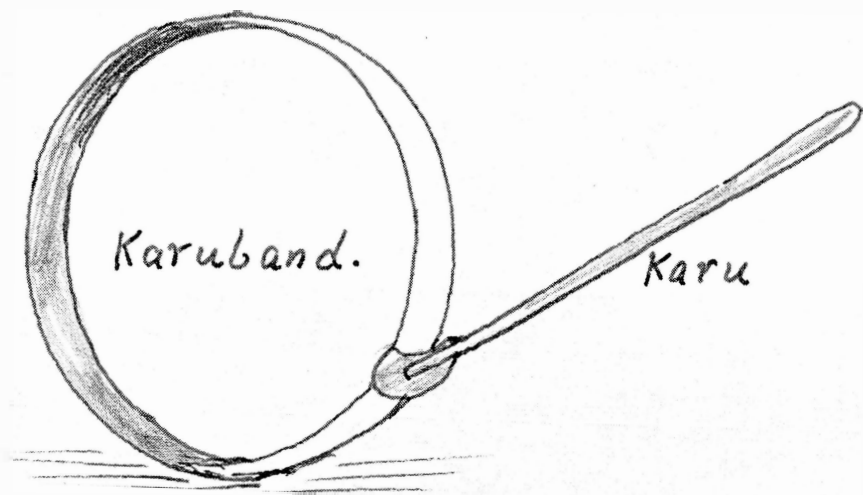
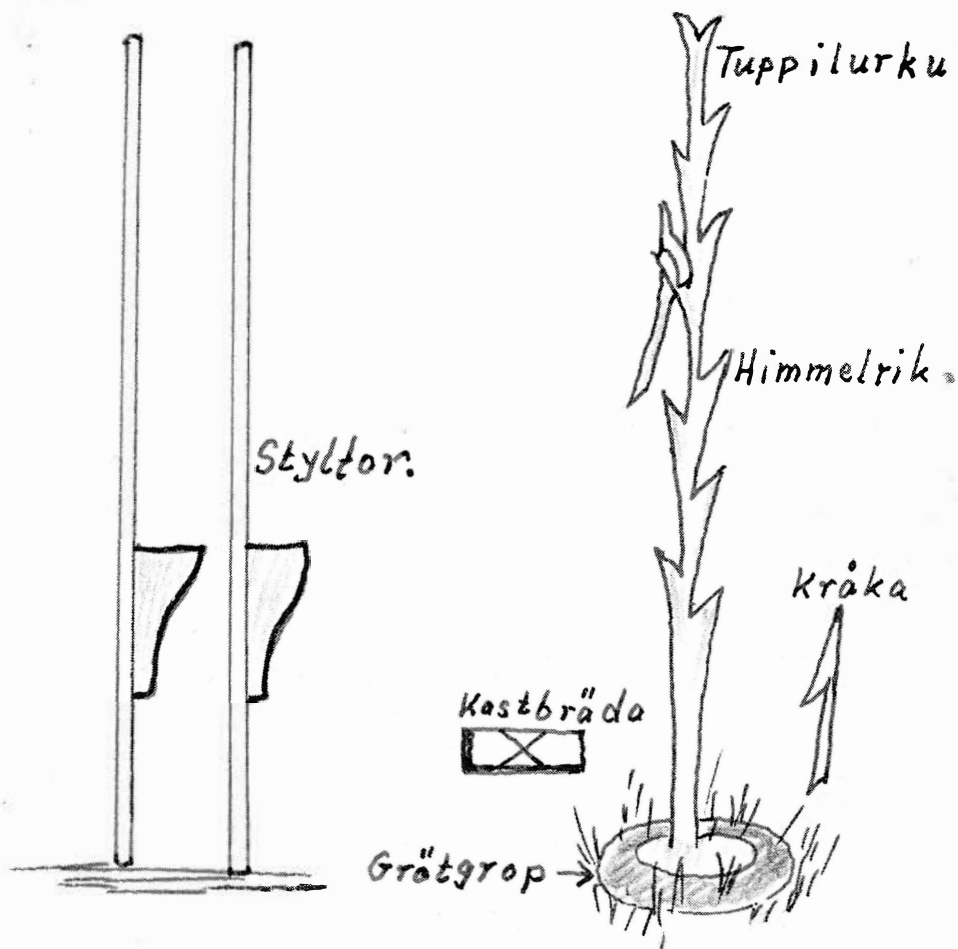
var ju inte bara hemmaleksaker, de var också handelsvara, som man tog med på handelsresor med korgar och laggekärl nedöver landet. Redan på 1600-talet dundrar Johannes Rudbeckius mot sådana, som har allehanda flärd att sälja på marknaden i Västerås, ”såsom — skalpipor, dockor, t r ä h ä s t a r, älskogsvisor — — och mer sådant”. — Vi tycker nog våra hästar från Soll har mera schvung än de stöddiga morahästarna. Sven Hinders häst ser ut att vilja sätta av i galopp, och den andra eleganta skapelsen har sin egen historia. Den är gjord av Vigg Anders Ersson från Rullbodarna. Han blev föräldralös som liten, och när han överfördes till sin fosterfar Håll Per Mårtensson, sade prosten Godée till denne: ”Ta hand om honom du, Pär, och lär honom kåta!” Och det har han tydligen gjort med den äran. Den är rörande mjukt och känsligt gjord, och även målningen, av Buspers Anders, är helt utsökt.

Leksaker som rörde sig var alltid roliga. Snurran, ”piriln” el. ”pirran” hörde till de vanligaste. Farfar kunde också tälja en ”knikå-kall”, som knegade på bordskanten. Den förekom i många former, och ofta var den enklaste den roligaste. Den hade vanligen en potatis eller kålrot som tyngd nedtill. — En ”torsk” (groda) var också rolig. Den beskrives så: en urholkad träbit, ett par tum lång, med ett stycke beck inklämt i träbitens ena ände och en tråd hårt snurrad över den andra. I denna tråd surrades en trästicka fast och trycktes mot becket. Den som en fjäder spända anordningen vändes mot golvet och ställdes där. Om en stund hårdnade becket, trästickan lossnade, och hela ”torsken” spratt upp i luften.

Lycklig var man, om man kunde få tag i ett ”karu-band”. Det var ett järnband från en trä-så el. dyl. och ”je karu”, en kara. Så sprang man och rullade järnbandet framför sig, medan man styrde med karan. Mora-folket brukade säga: ”Om soldbyggen inte vill gå, så tar han karubandet, för då går det undan!”

— ”Har du hört hur det gick för soll-bydjen, som parkerade sitt karu-band utanför Matilda på Stranden, medan han var in och fick sej en smörgås? — Jo, man knyckte karu-bandet för honom, så han måste gå till fots hem!” — Några liknande älskvärda elakheter har man inte hört om stylvorna, även om man tycker, att dessa borde vara ännu användbarare vid de långa vandringarna, eftersom man kunde ta så stora steg med dem. Man uppnådde emellertid inte ringa

färdighet i att använda dem. Man hade gångtävlingar och improviserade t. o. m. riktiga slagsmål med dem, där det gällde att putta ner varandra från styltorna — inte minst roligt för åskådarna! —

För de litet större barnen var slängbrädan eller ”kringgel-visso” rent farligt rolig. Det var en slängbräda, ju längre dess bättre, med ett hål på mitten, som var trätt över en tapp på en stolpe. En eller flera satte sig på vardera ändan, och en tredje satte igång ”vissan” genom att springa runt kring stolpen med brädan framför sig. Den kunde få en väldig fart, och det gällde att huka sig och hålla undan för att inte få ett slag av brädan. — Roliga, men farliga! leksaker var också pilbåge och armborst med båge av ene och handtäljda pilar. Flickor fick inte gärna vara med då, men de var uppskattade, om de var duktiga att leta på bortskjutna pilar!

Leksaker med vilka man kunde spela och tävla var alltid uppskattade, även om man inte hade råd att tävla med större insats än den s. k. äran. Man hade ”himmelriks-stikån”, gjord av en tåtkvistad liten björkspira. Varje deltagare hade en liten ”kråka” av något olika utseende att flytta. I brist på tärning hade man en träbit med ett kryss på ena sidan. Man kastade träbiten var sin gång i tur och ordning, och varje gång krysset kom upp fick man flytta sin kråka ett steg. Men kom någon efter på samma kvist, stäcktes klättringen mot himmelrik av denna världens bekymmer, och man trillade ner i ”grötgropi” och fick börja om på nytt. Den som kom först upp i toppen blev ”Tuppilur-ku” alldeles som tuppen. ”Tuppilur-ku” var också ”knikå-kalln” överst på gungbrädan, när man gungade.

Och så hade man fällstickorna. Här användes två sorter, de släta jämnmala, och de förmodligen ännu äldre med bara en mäktig påve och inga ess som i kortleken. Deras antal, utseende och värde framgår av vidstående teckning. Mattias lär ha kommit från Skåne med den ena sorten, men det är inte riktigt klart vilken. De stora runda stickorna fattades i båda händerna och stöddes mot bordet, de mindre flata kunde man få hålla över den andra handens handled, och man fick plocka, tills någon sticka rörde sig, om än aldrig så litet, då nästa fick ta vid. Den som fick mesta poäng hade vunnit. — Med de flata kunde man förlänga spelet på följande sätt: Var och en lade upp sina stickor med den släta baksidan upp samt blandade dem. Så lade var spelare upp en sticka, och den som lagt upp det högsta vär-

det fick också alla de andras. När alla på detta sätt lagt upp sina i fällningen erhållna stickor, räknades poängen.

Med "lidu-låsen" sysslade man framför allt i skogskojan under långa mörka vinterkvällar, både med att lösa dem och att konstruera dem. De var av många slag, de flesta tyvärr nu bortglömda under TV:ns och tidningarnas tidevarv. Men nog gav de anledning till problemlösning av nog så komplicerat slag. En grupp av lidulås var trollknutarna el. "katt-skåller" (katthuvud). De hade många utföranden, och vissa affärsföretag, som upptagit tillverkningen, har sört för att de inte är helt bortglömda. Värre är det med lidulåset av metalltråd, typ "fånglås", där jag endast hittat ett ofullständigt. Av de här avbildade gäller det för det ena att föra över knapparna till samma sida, för det andra att tälja en tapp, som kan användas att fylla alla tre hålen. Men det finns — eller fanns — säkert många, många fler.

När jag tog mig före att samla och minna om gamla leksaker, har det ständigt kommit fram: Tänk, hur roligt vi hade, när vi hittade på dem och lekte med dem! — Vad är det vi förmenar våra barn, när vi hopar allt för många och allt för färdiga leksaker i deras händer? Skaparglädjen, uppfinnarförmågan, förnöjsamheten, vart tog den vägen?

Jag känner ett stort behov att få tacka alla dem som hjälpt mig med upplysningar och minnen. Särskilt vill jag då nämna Håll Albert Jönsson, som gjort modeller till de flesta av de här nämnda leksakerna.

Lilly Sterner-Jonsson